

FÓRIS ÁGOTA

A szótárak és a szótárírás társadalmi-gazdasági szerepéről

Szinte valamennyi tudományág területén, így a lexikográfiában is paradigmaváltás zajlik (vö. Fóris 2002a), ami nemcsak a tudományos fogalmak, módszerek, kutatási célok újfajta értelmezését hozza magával, de az eredmények alkalmazását is új környezetbe helyezi. E tanulmány a szerző széles körben végzett vizsgálata alapján a szótáraknak a társadalom információs rendszerében betöltött szerepére, a szótárak minőségi megítélésére, és az egyes szakterületeknek a szótárak írásával, használatával kapcsolatos kötelekre kívánja felhívni a figyelmet.

1. Az információszerzés társadalmi jelentősége és eszközszerkezete

Korunk jellemzője az új ismeretek tömeges és gyors megjelenése és elterjedése. Ezek az ismeretek munkánkhoz, mindennapi tevékenységünkhöz kapcsolódnak, és meghatározó szerepet játszanak közelebbi és távolabbi környezetünkhöz való viszonyunkban. Az új ismeretek birtoklója jelentős előny tudhat magának, hiszen jobban megfelel a munka gyorsan változó követelményeinek, jobb minőségű helyet tud biztosítani társadalmi kapcsolataiban, jobban tud alkalmazkodni a gyors gazdasági, társadalmi változásokhoz. A természet, a gazdaság, a társadalom egész fejlődésfolyamatából kitűnik, hogy azok a rendszerek maradtak fenn, amelyek képesek voltak informálódni a körülöttük zajló változásokról, és szerzett ismereteiket arra használták fel, hogy az új körülmények között is jó minőségű helyet biztosítsanak maguknak (Kozma 2002). Ebből is adódik a felismerés, hogy az új ismeretek megszerzése, a régiak felfrissítése, az elavultak újakkal való felcserélése alapvető egyéni és társadalmi érdek. Korunkban, a tudástársadalom információövezetében ez a felismerés az élet végéig való tanulás, a felnőttképzés gondolatának és megvalósításának felértékelődéséhez, valamint az iskolarendszerű tanulás mellett, és a folyamatos ismeretszerzést biztosító más formális és nem formális oktatási rendszerek (távoktatás, különböző át- és továbbképzési formák stb.) kialakításához vezetett. A folyamatos tanulás és ismeretszerzés fontossága számtalan tanulmány témája, a látszólagos társadalmi egyetértés ellenére azonban a gyakorlati megvalósítás csak részleges, aminek többféle oka lehet. Ezek közül a gyakorlati szükségletek közül az egyik lényeges kérdéssel, az információ-tárolók előállításának és elérhetőségének kérdésével kívánunk az alábbiakban foglalkozni, és nem érintünk sok más, szintén lényeges kérdést, mint pl. az információszerzés, az új módon való tanulás módszerének a kidolgozása, új típusú szervezeti keretek megtalálása, szociális, gazdasági, társadalmi kérdések megoldása.

Hosszú ideig a növekvő és differenciálódó információk rögzítésében, tárolásában és továbbadásában a folyamatosan halmozódó ismeretek tárolói a könyvek, és az ezeket összegyűjtő könyvtárak voltak. Az ismeretátadás kialakult szervezeti formái és intézményei, a különböző oktatóhálózatok (egyetemek, iskolák, szakképző rend-

szerek) segédeszközként támaszkodtak ezekre. Természetesen a népi kultúrában felgyűlt, szóban továbbadott hatalmas tudásmennyiség is meghatározó jelentőségű maradt. Azoknak a nem kódolható ismereteknek a megőrzése és továbbadása, amelyek az egyén és a társadalom teljesítményét meghatározzák, változatlanul a nemzeti kultúra hordozói, a társadalom tagjai vitték magukkal és zömmel szervezett oktatáson kívüli formában adták tovább. A tudományos-technikai színvonal emelkedése, a szakterületek differenciálódása, az ismeretanyag növekedése mégis kiemelt jelentőséget adott az írott, könyvekben, könyvtárakban felhalmozott ismereteknek és az azok elsajátítására kialakított oktatási formáknak. Az informatika fejlődése, a számítógépek és a számítógépes hálózatok mindennapi használati tárgygyá, eszközzé válása, és a telekommunikáció fejlődése és eszközeinek közhasználatúvá válása az információátvitel és információszerezés lehetőségeit és módszereit alapjaiban változtatta meg. Az informatika és a telekommunikáció tudomány- és iparágának összekapcsolódásából született telematika minden eddiginél gyorsabb és hatékonyabb információközlést tesz lehetővé.

A gyors fejlődés mennyiségi és minőségi változásainak eredményeként már az információbőség strukturátlansága okoz gondot, emiatt előtérbe kerültek és nagy fontosságra tettek szert a különböző információnyerésre, -strukturálásra, -kivonatolásra vonatkozó kutatások. A humán erőforrás iránti kereslet is más igényeket támaszt, mint azt Mansell írja, „egyre nagyobb a kereslet az olyan képességek iránt, melyek alkalmassá tesznek valakit a releváns információk kiválasztására, az irreleváns információk figyelmen kívül hagyására, az információs mintázatok felismerésére, az információ értelmezésére és dekódolására, valamint új készségek elsajátításra és a régiéik elfeledésére” (Mansell 2002).

Az információt rögzítő, tároló és továbbító eszközök között kiemelt szerepet töltenek be a szótárak. Szótárnak nevezek a továbbiakban minden olyan strukturált egy- vagy többnyelvű adatbázist, amely szavak, kifejezések, fogalmak jellemzőit meghatározott szempontok szerint osztályozva tartalmazza (vö. Fóris 2002b). Eszerint szótárnak nevezhető nemcsak valamennyi egy-, két- és többnyelvű, nyelvi információkat adó szótár, hanem a különféle enciklopédiák, lexikonok, tematikus, betűrendes, vagy más módon strukturált adatbázisok, függetlenül attól, hogy a megjelenítés nyomtatott vagy elektronikus formában történik-e, és függetlenül az elérés módjától. A szótárak adatbázisként való definiálásának gyakorlati hasznát az új szerzői jogi törvényben meghatározott „gyűjteményes adatbázis” értelmezésével kapcsolatos problémák rögtön rávilágítanak (erre nézve vö. bővebben Fóris 2004a).

Az információ tárolásában, terjesztésében és a gyors hozzájutásban tehát kiemelt fontosságú szerepet töltenek be a szótárak. Évszázadok óta, amellett hogy a szótárak az emberiség által összegyűjtött ismeretek őrzői és terjesztői is voltak, jelentős szerepet tölthettek be az egymást követő nemzedékek, és az egy korban élő, de különböző nyelvet beszélő népek közötti kapcsolatok fenntartásában és megeremtésében. A XXI. század elejének technikai forradalma több vonatkozásban jelentősen megnöveli a szótárak fontosságát. Mindenekelőtt a nagy sebességgel, hatalmas tömegben termelődő új ismeretek feldolgozása, a rohamosan növekvő igények számára elérhető formában való kódolása miatt nőtt meg társadalmi és gazdasági jelentőségük. A modern informatikai és telekommunikációs lehetőségek alapvetően átalakították az adatbázisok előállításának a módszerét és az elérhetőségük módját. A napjainkra földrajzilag kiszélesedett, és időben lerövidült emberi, társadalmi kapcsolatok szintjén egyre több, az egyének által korábban nem birtokolt ismeret születik, szükséges-

sé vált ezek gyors megszerzése és szelektálása, és a többnyelvű érintkezés is mindennappossá válik. Mindezek a lexikográfia szerepének, a társadalom életében és a gazdaságban való helyének és a más tudományos-szakmai területekkel való kapcsolatának az újraértékelését kívánják meg.

Mindenekelőtt az látszik, hogy egyre több, és újabb tartalmú szótárra van szükség. Nemcsak a tudományokban, hanem a társadalom működésében, a mindennapokban is új folyamatok, új eszközök és ezekkel együtt új fogalmak jelennek meg, amelyek anyanyelvi értelmezése, idegen nyelvek lexikájával való összevetése sürgősen megoldandó feladat, hiszen az egyértelmű nyelvi kifejezésnek, egymás megértésének záloga a pontos terminológiai ismeret. A sürgető társadalmi igények olyannyira kitapinthatók, hogy kialakulóban van egy szótárírási és -kiadási hullám. A pozitív indíttatás mellett azonban az eredmények több vonatkozásban ellentmondásokhoz vezetnek.

2. A szótárak típusai, és a bennük tárolt információk

A szótárak sokféle módon tipizálhatók, osztályozhatók. Ebben a tanulmányban – a könnyebb érthetőség kedvéért – csak a legalapvetőbb típusokra szorítkozunk. Nézzük meg röviden, milyen módon, milyen fajta információhoz juthatunk a különböző típusú szótárakban. Mivel az ismeretek megfogalmazása, tárolása és terjesztése az emberi gondolkodáshoz és annak termékéhez, a nyelvhez kapcsolódik, természetes módon vetődött fel az igény, hogy meghatározzák a nyelv szavainak a jelentését, vagyis a szavak viszonyát az egyes tárgyakhoz és fogalmakhoz. A nyelv bonyolult információs rendszer, amely hasonlóan minden más mesterségesen kialakított információs hálózathoz, csak akkor használható jól adatok továbbítására, ha a jeleket adó és vevő azonos jelrendszert és kódolási eljárást alkalmaz. A nyelvet beszélők területi, foglalkozási, műveltségi differenciálódása következtében a szavak jelentéstartalma más lehet az egyes beszélői csoportok között, ami a tárolt vagy továbbított információ torzulásához vezethet, emiatt szükséges a szavak egységes értelmezése, és jelentésük rögzítése és tárolása mindenki által elérhető módon.

E feladat megoldására alakultak ki az első zárt rendszerű nagy értelmező szótárak és enciklopédiák a XVII–XVIII. században. Azóta egymást követve jelennek meg a különböző nyelvek nagy szótárai. A XIX. század végén kezdődött meg a több millió szavas teauruszok készítése, amelyek létrehozásának célja a különböző nyelvek szókincsét mind történeti, mind szinkron módon felölelő nagy korpuszok létrehozása. Az informatikai fejlődés adta lehetőségek következtében e korpuszok ma már számítógépes adatbázisok, amelyek több tízmillió, illetve a legnagyobbak több százmillió szövegszót tartalmaznak. A két nagy magyar korpusz, a Magyar történeti korpusz és a Magyar Nemzeti Szövegtár nyilvánosan elérhető a Nyelvtudományi Intézet honlapján keresztül (<http://www.nytud.hu>).

A hagyományosan ismert szótárak betűrendes sorrendbe állítják a nyelv szavait, és a címszóként szereplő szóra vonatkozó grammatikai, stilisztikai stb. információkat, jelentést, használati kört stb. adnak meg és határolnak körül tömören a szócikkben. A legfontosabb adat a szó jelentése, és ha szükséges, a jelentések finomabb érzékeltetésére példamondatok megadása. Többnyire jelekkel, rövidítésekkel sok más nyelvi adatot kódolnak még a szócikkekbe, mint pl. szófaji besorolások (főnév, ige stb.), stílusminősítések (argó, régi, ritka stb.), szakterületi besorolás (biol., film, ipar stb.), továbbá ragozásra, eredetre és sok más, a szerkesztés elveiben meghatározott adatot. A kódolt adatok fajtáira, ezek megtalálhatóságára az egyes szótárak

tájékoztatói részletes eligazítást adnak. A szótárak használói között nem terjedt el eléggé az a szokás, hogy a használat előtt a szótárnak ebből a fontos részéből meggyőződjenek arról, céljaiknak ez a szótár fele-e meg a legjobban, és hogy milyen a kódolás rendszere.

A szótárakban alkalmazott eljárás az adatok rögzítésére és tárolására célszerű, jól kezelhető rendszer kialakítását eredményezte. Ez az adatkezelési szisztéma azóta széles körben elterjedt, az élet szinte minden területén találkozunk vele, többek között hasonló elven kódolnak a modern számítógépes informatikai rendszerek is, de még a telefonkönyvek is hasonló rendszer szerint készülnek. A nyelvi adatok mindenki számára való hozzáférhetőségének biztosítása teszi lehetővé az egyes lexikai egységek azonos értelmű használatát. Nemcsak a nyelvre vonatkozó adatok tömege érte el azonban azt a mennyiséget, hogy kezelésük, felhasználásuk csak jól kezelhető rendszerbe foglalt rögzítéssel oldható meg, hanem a világ mibenlétéről való ismeretek halmaza is. Természetesnek adódott a nyelvi adatok kódolására bevált szótári módszert alkalmazni ezeknek az ismereteknek a rögzítésére is. E célból hozták létre az enciklopédiákat, amelyek az emberiség által szerzett ismereteket rögzítik, a célszerű szótári formát alkalmazva. A szócikkek felépítése általában a következő: első részben a címszóval jelzett tárgy, esemény, folyamat, fogalom, személy stb. rövid definícióját adják. A második részben pedig hosszan, a kérdéskör minden lényeges részére kitérve leírják a címszóra vonatkozó ismeretanyagot, minél teljesebb meghatározása és ismeretátadásra törekedve. A szócikk tartalmazhat fényképeket, vázlatokat, táblázatokat stb. és egyéb, többek között nyelvészeti információkat is.

A fentieknek megfelelően tehát az értelmező szótár egy nyelv szavaira vonatkozó adatokat tartalmazza, az enciklopédia pedig a nyelvvel kifejezhető ismereteket adja meg. A lexikonok egy-egy tudományterület, egy-egy kor ismeretanyagát gyűjtik össze az enciklopédiákhoz hasonlóan, de azzal a különbséggel, hogy nem adják meg a címszó tartalmának minden részletre kiterjedő ismertetését, a tényeknek inkább vázaltszerű felsorolására törekszenek. A lexikon ismeretanyaga tehát részletes összefüggéseket nem tartalmazó, felsorolásszerűen szemléltető jellegű, míg az enciklopédia ezzel ellentétben teljességre törekszik. (Ezért is tartjuk a köznapi megítélésben a csupán lexikális tudást sok esetben elégtelennek.) Ebből az alapvető tartalmi különbségből adódik a címszavak megválasztásának különbsége. Nem címszó az értelmező szótárban például személyek, események, természeti képződmények stb. nevek, dátumok, továbbá kifejezések és külön írott összetett szavak (Deák Ferenc, Nagy Francia Forradalom, Északi középhegység, 1848, március 15, funkcionális analfabéta). Ugyanakkor ezek az önálló jelentéssel bíró egységek olyan ismereteket jelölnek, amelyeket feltétlenül tartalmaznia kell egy lexikonnak vagy enciklopédiának, tehát a példaként felsorolt szavak mindegyike címszó lehet. Különbség van a kétféle információt megadó szótárak között abban is, hogy míg az értelmező szótár jellemzően a nemzeti nyelvre vonatkozó adatokat dolgozza fel, addig az enciklopédia az emberi megismerés globalizált kapcsolatrendszerében előállt ismeretanyagot tartalmaz.

A szótárak jelentős és nagy múltra visszatekintő csoportját alkotják a két- és többnyelvű szótárak, amelyek fő feladata két vagy több nyelv szókészletének az egymásnak való megfeleltetése. A fő információ tehát a forrásnyelv szavainak a célnyelvi szavakkal való jelentésbeli megfeleltetése. A szavak jelentése egyezményes és kötött, de a látszólag egyértelműen értelmezhető lexikai egységek egymáshoz való viszonya miatt jelentésmódosulás is bekövetkezhethet, hiszen más-más szó-

vegkörnyezetben, más-más nyelvi réteg vagy csoport nyelvhasználatában különböző tartalmakat fejez ki. A kiterjedt jelentéstartalmat jelentésmezőként foghatjuk fel. Emiatt a jelentésmegfeleltetést megkönnyíti a felhasználó számára, ha a jelentésmezőt példamondatokkal érzékeltetik a kétnyelvű szótárak, bemutatva a felhasználónak a két nyelv eltérő értelmezéseit. Minden kétnyelvű szótár felsorolja a forrásnyelvi szavak célnyelvi szinonímiát. A kétnyelvű szótárak a jelentésben legközelebb álló szinonimák megadása mellett különféle jelekkel jelzik, hogy milyen beszédszituációban melyiket ajánlott választani. A kétnyelvű szótárak kiegészítő információi között kiemelt fontosságú a nyelvtani adatok sora.

Egy adott nyelvet beszélő nép a környező világról kialakított világképét a nyelv segítségével fogalmazza meg, képezi le. Ez a nyelvi világkép egyaránt tükrözi a szerzett ismeretek összességét, és a nyelvet beszélők gondolkodásmódját és világképét, és ezek eltérése megmutatkozik a nyelvek közötti különbségekben, pl. az eltérő nyelvtani szerkezetben és szóképzésben. Gyakori, hogy bizonyos fogalmakat az egyik nyelv más módon fejez ki, mint a másik. Az eltérő világkép sokszor hivatkozott példái a különböző nyelvek színnevei (vö. pl. Kiefer 2000), vagy a rokoni kapcsolatrendszer, amelyek közti különbségek egyszerűen és világosan láthatók (például anyai és apai nagybácsi közti különbségtétel, az egyes nyelvekben meglévő keresztunokatestvér / párhuzamos unokatestvér stb.) (vö. Leach 1996, Bańcerowski 2004). Bármely két nyelv között léteznek olyan szóképzési és kommunikációs különbségek, amelyek áthidalása, „lefordítása” a szótárak készítésében nehéz feladatot jelent. A szótár használójának kell járatosnak lenni a nehézségek megoldási módjában. Ha tehát a kétnyelvű szótár nem ad elég információt a megoldandó feladathoz, akkor elő kell venni mindkét nyelv egynyelvű értelmező szótárát, továbbá a megoldáshoz segítő lexikont vagy enciklopédiát is.

Az egyes nyelvek szóképzésének jelentésbeli megfeleltetését célozzák a többnyelvű szótárak is. A nyelvek számának növekedésével azonban a szócikkekbe kódolható információk mennyisége korlátozódik, ezért ezek a többnyelvű kiadványok legtöbbször szűkebb szakterületek vagy csoportnyelvek szavainak értelmezésére koncentrálnak, és formájukat tekintve inkább nevezhetők szójegyzékeknek, amelyekben egy-egy lexikai elem fő jelentését sorolják fel különböző nyelveken, és alig fordul elő további információ. (A számítógépek adta lehetőségre alább visszatérünk.)

A szótárak használhatóságát nemcsak a bennük tárolt információk mennyisége és minősége szabja meg, hanem az is, hogy milyen nyelvi réteg szóanyagát dolgozzák fel. A nyelvi rétegződés következtében a szavak egy részét nem használja minden beszélő, vagy nem azonos jelentéssel használja, csupán egyes csoportokra korlátozódik az értelmezés. Ilyen a különböző szakmák, és csoportnyelvek szókincse. Léteznek továbbá olyan szavak, amelyeket a köznyelv is és valamely szak- vagy csoportnyelv is használ, azonban az egyikben bővebb tartalommal mint a másokban. Ezeknek a nyelvi rétegeknek a szóanyagát az úgynevezett szakszótárak gyűjtik össze, és kiemelten az adott nyelvi réteghez kapcsolódó adatokat kódolják bennük. Az egyes tudományok és a hozzájuk kapcsolódó felhasználó területek elméleti ismeretekben, módszerekben, eszközökben egyre jobban közelítenek egymáshoz, és ezért egyre nagyobb a közös szóanyaguk is. A szakszótárak tehát egy-egy szakmai terület igényeinek megfelelő nyelvi és/vagy enciklopédikus ismeretanyagot tartalmaznak. Kimondottan nyelvészeti ismeretanyagot tartalmaznak például a következő egynyelvű szakszótárak: helyesírási, ragozási, vonzat, szinonima, idegen eredetű, végződés

stb. Egy-egy szakterület enciklopédikus ismereteit adják meg a szaklexikonok, -enciklopédiák, és a szakszavak idegennyelvi megfeleltetését tartalmazó két- és többnyelvű szótárak (vö. Fóris 2004b).

3. A szótárírás és használat technikai feltételei

Közismert, hogy a számítógépek megjelenése előtt kis kártyákon, úgynevezett cédulákon gyűjtötte a szótáríró a címszóként kiválasztott szavakra vonatkozó adatokat, s ezekből állt össze a szótár anyaga, amiből hosszas nyomdatechnikai folyamat során állították elő a szótárt. A hosszú idejű szerkesztés közben végezték el valamennyi tartalmi munkát a szócikkeken. Ma már a számítógép segítségével az adatbevitel, az adatok között való keresgélés vagy módosítás nagymértékben leegyszerűsödött, csökkent a hibalehetőség, a végső formátum kialakítása gyorsan elvégezhető, és akár a hagyományos nyomtatott forma, akár a CD-n történő vagy on-line elérhetőség (legalábbis a technikai oldala) egyszerűen és gyorsan megvalósítható. A fentiek esetleg azt a látszatot kelthetik, hogy nagyon egyszerű és gyors folyamat lett egy jó szótár előállítása. A valóságban azonban ez nem így van. Az egyszerűsödés csupán a szótárkészítés egyik, igaz ugyan, hogy annak jelentős részére, a technikai folyamatokra vonatkozik. Változatlanul hosszas elmélyült, interdiszciplináris feladatot jelent egy szótár szerkesztési elveinek kidolgozása, az adatok kiválasztása, összegyűjtése, feldolgozása és kódolása. A csupán egy kupacba összehordott adatsokaság nem tekinthető adatbázisnak; csak az egységes elvek szerint történő kódolás, strukturálás és a címszavakhoz adott információk teszik használható forrássá a szótárt. Egy szótár értékét a tartalom és forma együtt szabja meg, az, hogy milyen adatok, információk vannak benne tárolva, azok milyen módon érhetők el, az ismeretek mennyiben felelnek meg mai tudásszintünknek (valóságosak-e), a megfogalmazások érthetőek-e, milyen a példák és a más módon történő kiegészítések rendszere stb. A struktúra ismertetése során fontos annak megadása, hogy melyik adat hogyan, milyen úton érhető el. A szótárak többsége részletes tájékoztatást ad a szerkesztés elveiről és a célszerű használatáról. Jelentős változást hoztak a szótárak használatában is a számítógépek. A tárolt címszavakat és a hozzájuk kapcsolt adatokat a keresőprogram rövid idő alatt képes megjeleníteni a képernyőn, tehát a nyomtatott szótárakkal szemben jelentős időmegtakarítást biztosíthat. Az alapvető változást mégis a teljesen új adatrögzítési eljárás jelenti. Tárolható és a használat során megjeleníthető hang, mozgókép, animáció, amelyek mozgó rendszerek működését, akusztikai jellemzők megjelenítését teszik lehetővé, azaz teljesen új módon mutathatók be meg a szükséges ismeretek. Például a kétnyelvű hangosszótárak használata során a keresett idegen szavak kiejtése is meghallgatható. A másik nagy lehetőséget a szótári szolgáltatások bővítéséhez az on-line hálózat jeleneti, mivel lehetőséget ad arra, hogy olyan szótárakat használjunk egyidőben, amelyek fizikailag nem találhatók meg egy helyen: a keresőprogrammal ugyanabban az időben több, egymástól akár nagy távolságra lévő szótárból kereshetőek a kívánt információk (vö. pl. Prószéky 1996, Hartmann 2001, Fóris 2004c).

Az elektronikus formában tárolt szótár előnyei között meg kell említenünk egyrészt azt is, hogy folyamatosan javítható és bővíthető, aminek következtében naprakészen lehet tartani az anyagát, másrészt pedig, hogy viszonylag gyorsan és könnyen megjeleníthető nyomtatott formában. A számítógépek méretének csökkenése, a mobiltelefonok funkciójának egyre szélesebb körűvé válása, a telekommuniká-

ciós technikák gyors fejlődése, a telematika adta mai és jövőbeli lehetőségek a szótárhasználat új útjait nyitják meg.

Az elektronikus szótári adatbázis készítésének kiszélesedett lehetőségei az eddigieknél is jobban megerősítik az interdiszciplináris szerzői, szerkesztői munka fontosságát. Egyrészt a készítésben és használatban megjelent új technika a lexikográfia elméleti és gyakorlati kérdéseinek újragondolását, új környezetbe való helyezését kívánja meg, másrészt az egyre nagyobb mennyiségben megjelenő adatoknak a számítógépek által biztosított gyors feldolgozásához igazodó munkát csak interdiszciplináris felkészültségű munkacsoport tudja jól ellátni.

4. A szótári hagyományok jelentősége

A szótárak több évezredes fejlődése során, és különösen az utóbbi kb. 400 évben, kialakultak azok a tartalmi és formai elemek, amelyek biztosítják, hogy a létrehozott adatbázis megfeleljen azoknak az elvárásoknak, amelyek indokolták létrehozásukat. Az egyik jelentős hagyomány a szótárak szerkezetének megválasztása. A szótári szerkezet alapegysége a szócikk, amely tartalmazza a címszóra vonatkozó valamenyny információkat. Az önálló egységet képező szócikkek legtöbbször betűrendben vagy témánként csoportosítva kerülnek elhelyezésre. Egy szótáron belül valamennyi szócikk felépítése ugyanazon séma szerint történik, mind formájában, mind tartalmában lényegében azonos típusú, egységes információkat adnak meg benne. A szótár típusának megfelelően természetesen más-más lehet az információ tartalma, például kétnyelvű szótáraknál a címszó idegennyelvi megfelelője, helyesírási szótárban az érvényben lévő helyesírási szabályzatnak megfelelő írásmód stb. Lényeges a struktúra részletes ismertetése a szótáron kívüli részben, mivel ez igazítja el a felhasználót abban, mit hol keressen, mit talál meg az adatok között és mit ne keressen, mert nincs kódolva egyik szócikkben sem. Lényeges ez az általános tájékoztatás, hiszen a beszerzésnél való válogatástól a napi használatig fontos segítséget, eligazítást adhat.

Hagyománnyá vált a szótárírásban, hogy a kódolt információkat a kiadás időpontjában elfogadott ismereteknek megfelelő tartalommal kell megadni. Ez a követelmény különösen jelentőssé vált napjainkban, mivel az ismeretek rövid idő alatt elévülnek, helyettük nagy sebességgel termelődnek az újak. Ezért a szótárak jó része rövid időn belül elavul, s az újabb kiadás jelentős kiegészítést, átdolgozást kíván (kívánna) meg. A szavak jelentésbővülését, változását, az új szavak pontos értelmezését tartalmaznia kell az új kiadásnak.

Szintén hagyományos elvárás, hogy a szócikkek jelentésmegadása a felhasználók számára érthető módon történjen meg, vagyis az ismeretlen szavakat ismertekkel magyarázza, értelmezze a szótár. Ez azt jelenti, hogy a jó szótár zárt rendszer, és a szócikkek vagy csak olyan szavakat tartalmaznak, amelyek mindenki által ismertek, vagy címszóként megtalálhatók a szótárban.

Végül a kiegészítő információk jelekkel, rövidítésekkel történő megadásánál célszerű az általánosan alkalmazott rendszer használata, de legalábbis tájékoztatást adni a használt rendszer értelmezéséről.

A szócikkekben tehát, azon a szinten, amit a szótár összeállításánál a várható felhasználók igénye alapján kitűztek, egyértelműen meghatározásra kerül a szó mögött álló fogalom tartalma, a szó és a tárgy vagy fogalom közötti viszony, vagyis a jelentés (vö. Antal 1978). Ennek megvalósulására sok példát találhatunk a jól szerkesztett szótárakban.

5. Megjegyzések a szótárak minőségéről

Kutatást folytatunk szótári szócikkek tartalmának vizsgálatára. Az alábbiakban néhány olyan eredményre és következtetésre kívánunk kitérni, amelyek megítélésünk szerint széles körű érdeklődésére is számot tarthatnak.

Mindenekelőtt példaként a *nem* szó igen alaposan kidolgozott szócikkeit mutatjuk be: a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKSz. 2003) két *nem* címszót tartalmaz, az egyik főnév, a másik határozószó ill. főnév, így két szócikk tartalmazza az erre a szóra vonatkozó információkat.

nem1 fn **1.** Élőlénynek hím, ill. férfiúi v. nőstény, ill. női jellege. **2.** Élőlényeknek e jellegük alapján elkülönülő csoportja. **A női** ~. **3.** *Nyelvt* Bizonyos nyelvekben a (név)szók ragozását és egyeztetését meghatározó nyelvtani kategória (genus). **4.** *nép* v. *irod* Nemzetiség, család. **Ősi** ~ből való. | *rég: Az emberi* ~: az emberiség. **5.** *Áll* A családnál kisebb, a fajnál nagyobb állatrendszertani egység (genus). **6.** *Fil* Az osztálynál szűkebb, a fajnál tágabb állt. fogalom (genus). | *vál.* Fajta, (vál)-faj. **A büntetés egy** ~e. | **A maga** ~ében: **a)** a hozzá hasonlók között; **b)** *biz* <henye kif-ként:> tulajdonképpen. [?]

nem2 I. hsz **1.** <Tagadás kif-ére, önálló m-értékű szóként is> ~fáj; *ma* ~, *majd holnap*; *hol volt hol* ~ *volt*: <népmesék kezdő fordulata>; *igen is*, ~ *is*: egyrészt úgy van, másrészt nincs úgy; ~ *mintha* ...: *nem azért mondom, mintha ...* | <Tagadó névm v. hsz kiegészítésére, kettős, ill. párhuzamos tagadásban> *Senkit* ~ *láttam*; *se(m)* ~ *kék*, *se(m)* ~ *zöld*. | *Amíg* ... ~: A tagadott cselekvés, történés bekövetkeztéig. *Várj amíg* ~ *jövök*. | *Majdhogy* ...~: majdnem. **2.** <Óvatos állításban, az ellentétes fogalmat tagadva> ~ *sok*: kevés; ~ *egy*: több; ~ *minden célzás*, *gúny* stb. *nélkül*: némi célzással, gúnyal stb. **3.** <Felkiáltó v. kérdő m-ban, erős állítás, megütkezés, bosszúság kif-ére> *Hát* ~ *gyönyörű!?*; *csak* ~ *mégy oda?*; *még mit* ~: szó sem lehet róla!; *csak* ~?: szinte hihetetlen! **4.** <Kérdő formájú szigorú v. durva parancsban> ~ *mégy innen?!* **5.** <Szerény v. udvarias kérdésben.> ~ *jönnél el te is?* **6.** <Vmit tagadva, az ellentétes fogalom kif-ére.> A törvény ~tudása. **II.** fn Ez a szó mint tagadó, visszautasító válasz. ~ *et mond vmire*. | ~ *et int*: kéz v. fejmozdulattal tagadást, visszautasítást fejez ki. [?fgr]

Ez a két szócikk, amelyekhez hasonló felépítésű és tartalmi kidolgozottságú e szótár többi szócikke is, jól szemlélteti a szótárakban szokásos szócikkfelépítés és tartalmi gazdagság hagyományait, továbbá azt, milyen különleges jelentésbeli részleteket lehet érthető módon megjeleníteni.

A vizsgálatunka bevont szótárak egy jelentős részét az informatika témakörében írt szótárak képezték: szótár, kisenciklopédia, kislexikon, adattár és más hasonló címmel az utóbbi 15 évben megjelent művekből válogattunk abból kiindulva, hogy ez az a szakterület, amelynek módszerei, eszközei legjobban átszövik mind a többi szakterületet, mind a köznapi gyakorlatot. Ezen kívül köznyelvi szótárakban is vizsgáltuk a szakmai információk megadását. A munka során értelmező szótárakat, idegen szavak szótárát és más lexikonokat és enciklopédiákat is felhasználtunk.

Bár a példákat egynyelvű szótárakból vesszük és a fejtegetések többsége is ezekre vonatkozik, mégis igen kis módosításokkal a két- és többnyelvű szótárakra is

érvényesek a megállapítások következtetések. Itt nem adjuk meg a hivatkozott szótárak jegyzékét még azokban az esetekben sem, amikor valamelyikből mondanivalónk szemléltetésére példát emelünk ki, ugyanis nem szótárkritikának, hanem a szótárkiadás jobbítását célzó gondolatébresztőnek szánjuk a mondanivalókat.

Az általunk elemzett szótárak egy részének szerkesztői/szerzői éltek a szótárkészítés új technikai lehetőségeivel, miközben megfeledeztek az elemi tartalmi normák betartásáról.

A napjainkban keletkező szavak esetében látjuk a legnagyobb zavarokat a terminológia meghatározásában. Ennek oka a nyelvészet és a többi szakterület eltávolodásában, az ebből eredő együttműködés hiányában kereshető. Nem folyik az érintett szakterületek között összehangolt tevékenység a külföldről átvett eredmények magyar nyelvi megnevezésére és egységesítésére, sőt sok esetben még az átvett idegen megnevezés terminológiai meghatározása sem történik meg. Erre az 1950-es évek végén keletkezett *hologram*, *holográfia*, és az 1960-ban képzett *lézer* szavak utóbbi 15 évben adott szótári meghatározásait hozzuk példaként (vö. fent, és a közlésre elfogadott tanulmányokban). Ezek a szavak rövid idő alatt átkerültek a magyar szaknyelvbe, és a gyors köznapi alkalmazásuk következtében a köznyelvben is megjelentek.

A lézer szó (főnév) jelentése egy új típusú fényforrás család összefoglaló neve, amelynek mindegyikének működésében a kényszerített fényemisszió következtében fellépő fényerősítés játszik meghatározó szerepet. Nagyon sok fajta lézert fejlesztettek ki, amelyekkel gyakorlatilag bármely felhasználási célnak megfelelő tulajdonságú fényt lehet előállítani. Az egyes lézerek esetében lehet a sugárzott fény teljesítménye gigantikusan nagy, vagy nagyon kicsi, a fénynyaláb nagy pontossággal párhuzamos, vagy éppen nagy szögben széttartó, a fény lehet ideálisan egyszínű, vagy összetett fehér stb. A szó melléknévi jelentése jelzős szerkezetekben vagy szóösszetételekben lézerral működő (lézernyomtató, lézerfegyver), vagy lézerből kibocsátott (lézerfény, lézernyaláb).

Tíz egy nyelvű magyar kiadású szótár lézer szócikkét dolgoztuk fel. Ezen a helyen, célkitűzésünknek megfelelően, a vizsgálat megállapításaiból és következtetéseiből mutatunk be néhányat:

A *hologram*, *holográfia* szavak lexikalizálódott elemei a magyar nyelvnek, ennek ellenére a szótári meghatározások alapján nehéz eligazodni e szavak jelentésén. A szótárak bizonytalanságát mutatja az a tény is, hogy sok esetben nem tesznek különbséget közöttük, másutt pedig egyiket a másikkal definiálják, illetve, ha az egyik címszóként szerepel, akkor a másikat nem adják meg. A *hologram* a térbeli kép előállítása során egy köztes elem, amely előtt illetve mögött megfelelő megvilágítással áll elő a térbeli kép. A *hologram* nem maga a kép, és nem negatívja a képnek, ellentétben azzal, ahogy az több szótárban is megjelenik. A *holográfia* pedig ezen különleges optikai információ-rögzítő eljárással kapcsolatos kutatásokat, alkalmazásokat, eszköz és módszerfejlesztéseket magába foglaló fogalom (hasonlóan mint a spektroszkópia vagy fotográfia).

A részletes tartalmi vizsgálat során megállapítottuk, hogy alapvetően ötféle osztályba sorolhatók azok a hibák, amelyek a szakszótárakban, illetve a köznyelvi szótárak szakmai jellegű szócikkeiben előfordulnak, ezekre az alábbiakban nézzünk néhány példát:

a) Hibás szóhasználat

Gyakori, hogy az egyes szótárak szócikkeiben, valószínűsíthetően a szakmai terminológia ismeretének hiánya, egyes esetekben hibás fordítás eredményeként nem megfelelő, hibás a szóhasználat. Erre példa a fizika területén nem használatos „serkentett sugárzás” használata a helyes *kényszerített sugárzás* helyett, a helytelen „gerjesztett emisszió” vagy a „serkentett emisszió” használata a helyes *kényszerített emisszió* helyett, az „irányított fénysugarak” használata a *párhuzamos fénynyaláb* kifejezés helyett.

b) Szemléletbeli problémák

Vitatható szemléletből fakadó állítások és megfogalmazásaik sem ritkák, mint amilyen például a lézer szócikkben több szótárban megtalálható az „elektromágneses rezgéseket keltő és erősítő berendezés” definíció, holott ez elektrotechnikára utaló megfogalmazás.

A valóságtól távol áll az a megfogalmazás, amelyben az áramköri kártyát úgy értelmezik, hogy „olyan szigetelő lap, amelyre valamilyen elektronikus áramkört építenek”. E meghatározás szerint az áramköri kártya nem más, mint egy szigetelő lap. Olyan ez a definíció, mintha a gépkocsi szó jelentését „négy kerék, amelyen gurul a karosszéria” mondattal adnánk meg. Az áramköri kártya alaplemeze valóban speciális szerkezetű, fémréteggel kombinált szigetelő lap, amely csak a definícióban említett elektronikus áramkör kiépítése után, azzal együttesen válik áramköri kártyává.

c) Indokolatlan általánosítás

Gyakori a jelentésmegadásoknál az egyes egyedekre jellemző tulajdonságok indokolatlan általánosítása, mint pl. hogy a lézerek „nagy energiát sugároznak ki”, ami csak egyes típusokra igaz, mert kis és nagy energia kisugárzása is jellemző rájuk.

d) Téves állítások

A pontatlan megfogalmazás sok esetben a valóságot eltorzító hibákhoz vezet, pl. több szótárban előfordul az az állítás, hogy „a lézerefény nem szóródik”, holott ennek éppen a fordítottja igaz: különleges szórási folyamatok játszódnak le a lézerefény különböző anyagokban való áthaladásakor. Téves állítás az is, hogy „az interferencia zaj vagy más külső jel”, mivel valójában *az interferencia hullámok találkozásánál fellépő jelenség, amely során a találkozó hullámok erősítik, gyengítik vagy kioltják egymást*. Több szótárban összekeveredik a hatvány és a hatványkitevő fogalma. A hologram jelentés-megadásánál gyakran találkozunk olyan helytelen állításokkal, hogy „a hologram háromdimenziós kép” vagy „háromdimenziós kép negatívja”.

e) Szakszavak indokolatlan használata

Gyakori a szakszavak indokolatlan használata, ami nehezíti a megértést, és ismeretlen ismeretlennel magyaráz. Erre néhány példa: „fényerősítés”, „koherens nyaláb”, „koherens fény”, „indukált emisszió”.

A bemutatott példákon túl, sajnos sok hasonló problémát felvető megfogalmazás található a vizsgált szótárak több más szócikkében is. Elgondolkodtató, hogy a szótárakban adott információ gyakran még olyan esetekben sem felel meg az általánosan elfogadott ismereteknek és a szótári hagyományoknak, amikor a szavak pontos

jelentése hosszú idővel a szótár írása előtt már kialakult. A vizsgált szócikkek szótárakban szereplő megfogalmazásai azt bizonyítják, hogy nem történt meg e szavak terminológiai tartalmának a meghatározása, nem végezték el a szótárba való rögzítés előtt azokat az absztrakciókat, amelyek szükségesek a fogalom pontos meghatározásához és a jelenté-megadáshoz. A bemutatott problémák jellege azt is világosan mutatja, hogy a szótárkészítéshez interdiszciplináris szemlélet szükséges.

6. A szótárírás és -kiadás társadalmi felelősségéről

Az információ megszerzésének napjainkban sok helyen és sokszor emlegetett fontossága indokolja, hogy a társadalom különös gondot fordítson az információt tároló és szolgáltató rendszerek minél jobb minőségű előállítására és működtetésére. A technikai feltételek rendkívül gyors javulása mellett azonban látni kell, hogy ezek a rendszerek csak akkor működnek zavarmentesen, ha a csúcstechnológia eszközeihez egyértelműséget biztosító jelrendszer kapcsolunk. Az is nyilvánvaló, hogy az egyre erősödő technológizáció időszakában is a beszéd marad az emberek közötti kommunikáció legfontosabb eszköze, hiszen a legtöbb információt nyelvi eszközökkel lehet a legpontosabban megjeleníteni. Mindezek pedig a nyelv egyértelműségének a megőrzését kívánják meg. Nem az a probléma, hogy jelentős mennyiségben kerülnek más nyelvekből átvett szavak a nyelvünkbe, hanem az, hogy az új szavak jelentése nem tisztázott. Különösen árthat a nyelv egyértelműségének, ha szótárak rögzítenek tévedéseket, ugyanis többségünkben a szótárakról élő kép a megbízhatóság, a hitelesség képe: a szótárakban adott információk hitelességéhez nem férhet kétség. A félreérthető és hibás szócikkek további hibák forrásai és egymás megértésének nem elősegítői, hanem akadályai lesznek. A szótárkészítés közügy, a jó minőségű szótár az információ egyértelmű megfogalmazásának nélkülözhetetlen segédeszköze.

A nyelv lexikai készletének változása a szaknyelveken keresztül valósul meg a leggyorsabban és leglátványosabban, ezért az új szavak jelentését az egyes szakmákon belül kell először pontosan meghatározni, és ezek után, majd ha a szó átkerül a köznyelvbe, a szükséges absztrakciók után köznyelvi szótárakban is rögzíteni lehet. A szakma felelőssége és feladata tehát kettős. El kell végezni az új szavak pontos szakmai jelentésének meghatározását, majd közreműködni kell a köznyelvbe való átkerülés után a nem szakembereknek szóló, de azon a szinten is pontos fogalom-meghatározásban.

Kis nyelvek esetében a szakszótárak kiadása nem lehet gazdaságos vállalkozás az érintett szakemberek alacsony létszáma miatt, ezért ezeken a nyelveken ritkán készülnek szaklexikonok, értelmező szakszótárak. Ennek következtében a köznyelvi szótárak készítésénél nem állnak rendelkezésre forrásként szakszótárak, vagy legalábbis igen csekély számban. Ebben a helyzetben az lehet a helyes megoldás, ha a korszerű nyelvi igényeknek megfelelő köznyelvi szótárak széleskörű szakterületek közötti együttműködésben készülnek.

A vizsgálatainkba bevont nagyszámú szótár anyagából kimutatható, hogy a fent említett okok miatt az általános köznyelvi szótárakat használják a kisebb szakszótárak forrásként. Ugyancsak jól nyomon követhető a pontatlanságok, hibák szótárról-szótárra való vándorlása is.

Fontos az is, hogy a szótárak használói rendelkezzenek azokkal az ismeretekkel, amelyek segítenek kiválasztani a piacon lévő szótárak közül a számukra megfelelő jó minőségű művet. Ehhez az oktatás és a különböző információs csatornák szolgáltathatnak megfelelő ismereteket.

Tanulmányunkat elsősorban figyelemfelkeltésnek szántuk a szótárak, az információs társadalom, és a gazdaság egyes kapcsolódási pontjainak szemléltetésére.

Irodalom

- ANTAL LÁSZLÓ (1978): A jelentés világa. Magvető Kiadó, Budapest. (Gyorsuló idő)
- ÉKSz (2003): Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÓRIS ÁGOTA (2002a): Szótár és oktatás. Iskolakultúra (Iskolakultúra könyvek 14.), Pécs.
- FÓRIS ÁGOTA (2002b): A szótárfogalom megváltozásáról. Modern Filológiai Közlemények 2, 5-19.
- FÓRIS ÁGOTA (2004a): A szótárkiadás gazdasági és jogi vonatkozásainak néhány kérdése. Fordítástudomány 1, 54-68.
- FÓRIS ÁGOTA (2004b): A szakszótárírás jelene és jövője. In: BAKONYI ISTVÁN – NÁDAI JULIANNA (szerk.): A többnyelvű Európa. Széchenyi István Egyetem Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, Győr. 286-295.
- FÓRIS ÁGOTA (2004c): Gyorsító hatások a lexikográfia fejlődésében. In: TÓTH SZERGEJ - FÖLDES CSABA - FÓRIS ÁGOTA (szerk.): Lexikológiai, lexikográfiai látkép: problémák, paradigmák, perspektívák. Generalia, Szeged. (Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3.) 33-41.
- KOZMA LÁSZLÓ (2002): Tudomány-technika-társadalom. Az ezredforduló kihívásai. FEEFI, Pécs.
- MANSELL, ROBIN (2002): A tudástársadalmak mélystruktúrája. Információs társadalom. 3, 23-38.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2004): A nyelv, a nyelvtudás és a világ nyelvi képe. Modern Nyelvoktatás 2-3, 4-15.
- KIEFER FERENC (2000): Jelentéelmélet. Corvina, Budapest.
- LEACH, EDMUND (1996): Szociálintropológia. Osiris, Budapest.
- HARTMANN, R.K.K. (2001): Teaching and Researching Lexicography. Essex: Pearson Education. (Applied Linguistics in Action, 2)
- PRÓSZÉKY GÁBOR (1996): Nyelvtechnológia 2000. Modern Nyelvoktatás. 2-3, 30-34.
<http://www.nytud.hu>

ⁱ A vizsgálat eredményei e tanulmány írásakor publikációként még nem jelentek meg, ezért a közlésre elfogadott tanulmányok adatait itt adjuk meg:

- FÓRIS ÁGOTA: A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv*. közlésre elfogadva.
- FÓRIS ÁGOTA: Szakszótári szócikkek tartalmi vizsgálata: *analog* és *digitális*. In: CS.JÓNÁS ERZSÉBET – SZÉKELY GÁBOR (szerk.): A MANYE XV. Kongresszus előadásainak gyűjteményes kötete, közlésre elfogadva.
- FÓRIS ÁGOTA: Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése. In: MAGAY TAMÁS (szerk.): Lexikográfiai füzetek 2., közlésre elfogadva.

